

GAZALİ'DE İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ

Rabiye ÇETİN*

Özet

Bu çalışmada, Gazâli'nin insan özgürlüğüne ilişkin görüşleri değerlendirilmiştir. Konu özellikle Allah-insan ilişkisi bağlamında irdelenmiştir. Bu bağlamda konunun Tanrısal boyutu ilahi irade ve kudret sıfatları üzerinden ele alınırken; insani boyutu insanın iradesi, sorumluluğu ve kendi eylemleri üzerinde etkisinin olup olmadığı çerçevesinde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özgürlük, İrade, İlim, Kesb, Sorumluluk

Abstract

Human Freedom in Ghazali

These work is dealt with and evaluated Ghazali's views on human freedom. These subject is dealt in contex relationship between God and human being. In this context, divine dimension of the issue is discussed on divine will and divine power. Also human dimension of the issue is dealt with within of framework of freewill and responsibility.

Key Words: Liberty, Will, Knowledge, Kasb, Responsibility

Giriş

Özgürlük problemi, hem dinlerin hem de bütün düşünce ekollerinin, üzerinde fikir yürüttüğü konuların başında gelmektedir. İnsanın fiillerinde özgür olup olmadığı, özgürse bu özgürlüğün sınırları konusunda üretilen düşünce insanlık tarihi kadar eskidir.¹ İnsana ilişkin en temel problem olması ve köklü bir geçmişe sahip olması yönüyle özgürlük, hukuk, felsefe, din, psikoloji, ahlak vs. gibi birçok disiplinin ortak konusudur. Bu nedenle herkesin üzerinde anlaştığı bir özgürlük tanımından söz etmek mümkün değildir. Hatta tek bir disiplin için-

* Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, rgecdogan@gmail.com

1 Adnan Güriz, "İrade Hürriyeti (1)", A.Ü.H.F.D., C. XXII-XX-III, 1965-1966, Sayı. 1-4 Ankara 1967, s. 635.

de bile farklı özgürlük tanımlarının yapıldığına tanık olmaktadır. Bu durumun en önemli örneklerinden biri Kelam ilmidir. Söz konusu ilim içinde farklı ekollerin ortaya çıkmasında özgürlük meselesi belirleyici bir role sahiptir.

İnsanın akıl sahibi bir varlık olması, onu diğer varlıklardan ayıran en önemli niteliğidir. Akıl yoluyla bilinçli ve iradeli bir şekilde fiilde bulunan insan, fiillerinin doğuracağı sonuçlardan sorumludur. Bu sorumluluğun birçok boyutu bulunmaktadır. İnsan, bir birey olarak kendine karşı sorumlu olduğu gibi toplumun bir üyesi olması dolayısıyla topluma karşı, aşkın bir varlığa yani Allah'a karşı da sorumludur. İnsanın bu sorumluluklarını yerine getirebilmesi, onun özgür olması ile mümkündür.

Özgürlük, özellikle din bağlamında ele alındığında, konunun temel belirleyeni Allah-insan ilişkisidir. Allah-insan ilişkisi açısından genelin kabul ettiği bir özgürlük düşüncesinden söz etmek mümkün değildir. Özellikle İslam Dini bağlamında konuyu ayrıntılı bir şekilde tartışan Kelam ekollerinin insan özgürlüğünü hangi çerçevede ele aldıklarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Söz konusu ekoller, insan özgürlüğü veya irade özgürlüğü konusunu başlı başına bağımsız bir konu olarak tartışılmamaktadırlar.² Bu nedenle insan özgürlüğü konusunun kelamcılar tarafından hangi konu başlığı altında ele alındığına değinmek yerinde olacaktır.

Mutezili kelamcılar insan özgürlüğüne ilişkin görüşlerini beş temel ilkelere birisi olan *adalet* ilkesi çerçevesinde ele almışlardır.³ Eş'ari kelamcılar konuyu genelde Allah'ın sıfatları özelde *ilahi irade ve kudret* bağlamında değerlendirmişlerdir.⁴ Ebu Mansur el-Maturidi ise irade özgürlüğü konusunu *kaza ve kader* konusu içinde *fiillerin yaratılması*⁵ başlığı altında tartışmıştır. Bir Eş'ari kelamcısı olan Gazâli de konuyu, Allah'ın *kudret ve irade sıfatları*⁶ başlığı altında ele almaktadır. Kelamcıların özgürlüğü irdelediği konulardan hareketle onların insan özgürlüğünü *tenzih* kavramı çerçevesinde ele aldıkları görülmektedir. Bu noktada asıl önemli olan şey, kelamcıların tenzih anlayışlarının temelinin oluşturulan kavramların belirlenmesidir. Tenzih anlayışının temeli

2 M. W. Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948, s. 1

3 Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, 1988, s. 301;323, v d.; *el-Münye ve'l Emel, Kahire, trsz.*, s. 147-148

4 *Ebu'l Hasan el-Eş'ari, Kitabu'l Lum'a fi'r Reddi ala Ehli'z Zeyği ve'l Bid'i, Kahire 1955, s. 55-56; el-İbane an Usuli'd-Diyane, Kahire 1977; s. 181,185-192; Gazâli, el- İktisâd fi'l- İ'tikâd, Beyrut 1983, s. 54, vd.*

5 Ebu Mansur el-Matüridi, *Kitabu'î-Tevhid*, Ankara 2005, s. 351-365

6 Ebu Hamid el-Gazâli, *el-İktisâd*, s. 56- 63, 65-70

Mu'tezile ekolü için *tevhid ve adalet* ilkesi⁷ iken, Eş'ari kelamcılar için *irade ve kudret*⁸ sıfatlarıdır. Bu tespitin en çarpıcı örneklerini, her kelamcının kendi Kalam sistemine rengini veren temel ilkedен hareketle, konuya ilişkin Kur'an ayetlerini anlaması ve yorumlamasında görmek mümkündür.⁹

Kelamcılarının insan özgürlüğü dair görüşlerinin temel belirleyeni, konuya ilişkin Kur'an ayetleridir. Ayetlere dayalı olarak ortaya konulan birbirinden oldukça farklı görüşlerin varlığı, konuya ilişkin ayetlerin ilk dönem kelamcıları tarafından bütünlük içerisinde ele alınmadığının en önemli göstergesi olarak kabul edilebilir. Her Kalam ekolü kendi sisteminin temelini oluşturan ilkedен hareketle ayetleri anlamış ve yorumlamıştır.

Çalışmamızda Gazâli'nin insan özgürlüğüne ilişkin görüşlerini, Kelamla ilgili eserlerinden hareketle, sistematik bir şekilde ele almak ve insana, hayatını anlamlandırma noktasında nasıl bir özgürlük verdiğini irdelemek yerinde olacaktır.

Gazâli'nin insan özgürlüğü konusundaki görüşlerini ortaya koymak, insan özgürlüğünün hangi çerçevede tartışıldığının anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda şu sorulara cevap aranmalıdır: Gazâli'ye göre kendi eylemleri noktasında insan, irade ve kudret sahibi bir varlık mıdır? İnsanın eylemlerinden sorumlu olmasının temel belirleyeni nedir? Allah'ın ilim, irade ve kudret sıfatları ile insanın eylemleri arasındaki ilişki nasıl açıklanabilir?

Gazâli'nin konuya ilişkin görüşlerinin ortaya konulabilmesi onun hem Allah hem de insan tasavvurunun ortaya konulması ile mümkün olabilir. Kelam ekollerinin konuya ilişkin görüşleri incelendiğinde bazı kelamcıların insanı, fiillerinde özgür kabul ederken bazı kelamcılar mecbur kabul etmekte, diğer bir kısım kelamcıların ise iki görüş arasında orta bir yol bulma çabası içinde

7 Kadı Abdülcebbar, *el Münyel*, s. 147; Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, Beyrut 1996, I/55-56

8 Eş'ari, *Kitabu'l Lum'a*, 47-56, 69-91; *el-İbane*, 181-190; Gazâli, *el-İktisad*, s.53-63

9 Mutezili âlimler ise 5/110; 35/3; 13/16; 59/20 ayetlerinden hareketle Allah'ın insana fiillerini gerçekleştirme özgürlüğü verdiği görüşünü benimsemişlerdir. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 380-381; Eş'ari, insan fiillerine ilişkin görüşlerinin açıklama noktasında "kesb" kavramından hareket etmiş ve Allah-İnsan ilişkisinden hareketle insanın fiilde bulunma noktasındaki rolünü söz konusu kavramdan hareketle temellendirmiştir. Bu konuyu temellendirmek için referansta bulunduğu ayetlerden bazıları 37/95,96, 32/71; 26/45; 76/30; 10/99; 32/7; 13/16; 67/13-14 vs. İnsan fiillerinin faili konusunda Mu'tezile ile Eş'ari Kalam düşüncesi arasındaki görüş farkının her iki ekole mensup âlimlerin ayeti anlama ve yorumlama biçimlerinde görülmektedir. Krş. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 361-367;380-381; Eş'ari, *Kitabu'l- Lum'a*, s., 57, 69, 70, 85.

oldukları görülmektedir. Gazâli'nin konuya ilişkin görüşleri ifade edilen bu çabalardan hangisine daha yakın olduğunun ortaya konulması konumuz açısından önemlidir.

İrade Açısından İnsan Özgürlüğü

İnsanın özgür kabul edilmesinin iki gerekçesi vardır. Bunlardan ilki insanın dış bir faktörün etkisi olmaksızın fiilini özgür iradesi ile seçmesi, ikincisi ise seçtiği fiili gerçekleştirebilecek kudrete sahip olmasıdır. İnsanın seçme özgürlüğünün olup seçtiği fiili gerçekleştirecek kudretinin olmaması özgür olmadığı anlamına gelmektedir. İnsan için tam bir özgürlük seçme ve fiil özgürlüğünün bir arada bulunması ile mümkündür.¹⁰

İnsanın fiillerinde özgür olabilmesinin temel belirleyeni, özgür bir iradeye sahip olmasıdır. Dolayısıyla sahip olduğu bu iradenin sonucu olarak fiillerinden sorumludur. Sorumluluğun temeli, irade sahibi olmaktır. Gazâli de insanın fiillerinden sorumlu olmasının temelini, irade sahibi olmasına bağlamaktadır.¹¹ Allah'ın insana verdiği bu irade ile insan sorumlu olmakta ve Allah da yapıp yapmaması gerekenlerle ilgili olarak insana teklifte bulunmaktadır. Dolayısıyla teklifin temeli, irade özgürlüğüdür. Ona göre, teklife muhatap olmanın bazı şartları vardır ve her insan teklifin muhatabı değildir. Tekliffe muhatap olan kişi, akıllı ve gayelerin çoğunu tam olarak kavrama yetkinliğine sahip olmalıdır.¹²

Bu noktada Gazâli'nin, Allah'ın insana teklifte bulunmasını nasıl değerlendirdiğine değinmek gerekmektedir. Ona göre, Allah'ın kullarına teklifte bulunması, bir doktorun hastasına yaptığı herhangi bir öneri gibidir. Gazâli, Allah'ın bu teklifinin, efendinin kölesine teklifte bulunması ile aynı olmadığı kanaatindedir. Gazâli'ye göre doktor hasta örneğinden hareketle insan, Allah'ın kendisine bulunduğu teklife uygun hareket ederse doğru yola ulaşacak, teklife uymazsa yaptıklarının olumsuz sonuçlarına katlanacaktır.¹³ Dolayısıyla Gazâli'nin teklif anlayışı insan için bir zorlayıcılık içermemektedir. Teklif, Allah'ın insanlara tavsiyesinden ibarettir. Gazâli bu görüşünü Kur'an ayetleri ile de delillendirmektedir.¹⁴

Gazâli'nin teklife ilişkin görüşündeki hareket noktası, insanın sorumluluğunu ve imtihanını anlamlı hale getirme düşüncesidir. Ancak Gazâli'nin, ko-

10 Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul 1982, s. 13

11 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain fi Usuli'd-Din*, Beyrut 2003, s.236-237

12 Gazâli, *a.g.e.*, s. 236-237

13 Gazâli, *Madnun Bihi Ala Gayri Ehlihi*, Mecmuatü Rasail içinde, Beyryut 2000, s. 341

14 Yunus 10/108; Fussilet 41/46; Casiye 45/15

nuyla ilgili yukarda ifade edilen görüşleri ile çelişen ifadeleri de bulunmaktadır. Bu ifadelere göre, o, teklifi Allah'ın kendi kulları ve mülkü üzerinde tasarrufta bulunması olarak tanımlamaktadır. Allah'a, insanları kendisine itaat ettiklerinde ödüllendirmek veya itaatsizlik etmeleri durumunda cezalandırmak vacip değildir. Aksine dilerse ödüllendirir, dilerse cezalandırır. Burada efendi-köle ilişkisinden hareketle konuyu açıklamaktadır. Köle görevini yerine getirmekle mükelleftir. Efendinin köleyi görevini yaptığı için ödüllendirmesi gerekmez.¹⁵ Gazâli'nin ifade edilen bu teklif görüşüyle, Allah'ın herhangi bir neden olmaksızın insana sıkıntı vermesinin caiz olduğu, itaati ödüllendirip günahı cezalandırmasının da vacip olmadığı şeklinde ifade edilen Eş'ari düşünceyi benimseydiği görülmektedir.¹⁶ Ayrıca Gazâli, Allah'ın insanları güç yetirdikleri ve yetiremedikleri şeylerle de sorumlu tutmasının caiz olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ Dolayısıyla insanın ihtiyar ve iradesi fiilin meydana gelmesinde etkili bir neden olmadığı gibi; fiilin meydana gelmesi de ödül ve cezanın etkili bir nedeni değildir, aksine sadece onlarla ilgilidir.¹⁸ Ödül ve cezanın insan fiillerine yüklenmesi, fiilin ödül veya cezadan herhangi birini gerektirmesinden değil bu ikisinin insanın fiillerine yüklenmesiyle Allah'ın âdetinin gerçekleşmesindedir. Bu aynen ateşin pamuğa dokundurulması durumunda yanmanın ateşin tabiatından kaynaklanmamasında olduğu gibidir. Bilakis ateşin pamuğa dokunması durumunda pamuğun yanması ile Allah'ın yasası/sünneti gerçekleşmektedir. Aynı şekilde fiillere ve fiillerin eşyalarına mahal olmalarıyla meydana gelen yasasının gereği Allah; kullarına ödül veya ceza verir. İnsanın fiillerinden dolayı övülmesi ve yerilmesi Gazâli'ye göre, insanın bu fiillerin faili olmasından değil insanın bu fiillere mahal olmasından kaynaklanmaktadır. Fiillerdeki güzellik ve çirkinliğin insanla ilişkisi halin mahalle ilişkisinden başka bir şey değildir.¹⁹

Gazâli'ye göre, teklifte bulunulan insanı, fiilde bulunmaya iten etken nedir? Bu etken, irade midir? Gazâli'ye göre, insan iradesinin fiilin ortaya çıkışına etkisinin olup olmadığı cevap aranması gereken bir sorudur.

Gazâli'nin insan iradesine ve bu iradenin fiilde bulunma sürecindeki işlevine ilişkin görüşlerini “kulların kalpleri Allah'ın iki parmağı arasındadır, onları

15 Gazâli, *el-İktisâd*, s.116-117

16 Gazâli, *a.g.e.*, s. 102, 116; *Kavaidü'l- Akaid*, Beyrut 1985, s. 204-205; Eş'ari, *Kitabu'l-Lum'a*, s. 58,68.

17 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 102

18 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s.236-237; Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, çev. İsa Doğan, İstanbul 1989, s. 71

19 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 60; Sabri, *İnsan ve Kader*, s. 69

istediği şekilde çevirir”²⁰ ifadesinin yorumunda görmek mümkündür. Gazâli’ye göre, insanların irade oluşturma ve karar verme merkezleri olan kalpleri bir sayfa gibidir. Bu sayfaya düşen irade ve karar, insanların kendilerinden zannedilir. Hâlbuki bu işte insanlar sadece birer uçturlar. O ucu tutan bir kalem, kalemi tutan bir el ve elin ait olduğu bir zat vardır. Bu zat ise, eşya gibi kalplerde de tasarruf sahibi olan Allah’tır. Allah’ın istediği şeyler insanların kalplerine irade ve karar olarak düşerler. Sonra da, bunlar bu şeyleri yine Allah’ın kudretiyle hareket ve fiil haline getirirler. Bu bağlamda şu ayetler dikkate alınmalıdır:

*“Sizler ancak Rabbinizin dilemesi sayesinde bir şeyi dileyebilirsiniz. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir; hikmet sahibidir.”*²¹ *“İyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki”*²² *“Savaşta onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı ve bunu, müminleri güzel bir imtihanla denemek için yaptı. Şüphesiz Allah işitendir, bilendir.”*²³

Ayetlerde ifade edildiği gibi insan hem muhtar hem de mecburdur. İnsan, Allah’ın kendisi için halk ve takdir ettiği şeyi beğenip seçmek ve onu kendi istek ve iradesiyle fiil haline getirmek zorundadır. Bu zorunluluk, bu şeyin onun kendi akıl, fitrat ve mizacına en uygun şey olmasından dolayıdır. Bu sebeple Allah, bu şeyi kendisi için takdir etmiştir. Bu nedenle de, insan irade ve ihtiyarına rağmen mecbur, mecburiyetine rağmen de irade sahibi ve muhtardır. Fakat insanın iradesini Allah yönlendirdiği için, insan kendi başına bir etkinliğe sahip değildir.²⁴ Örnekten de anlaşıldığı gibi Gazâli, iradenin merkezinin kalp

20 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s. 236-237; *Kavaidu'l-Akaid*, s.135

21 76 İnsan 30

22 91 Şems 8

23 8 Enfal 17

24 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s. 236-237; Gazâli diğer eserlerinde de Kalam eserlerinde yazdığı görüşü teyid eden ifadeler kullanmaktadır. Buna göre Gazâli, insanın bir fiili yapma veya yapmama noktasında irade ve ihtiyarının olup olmadığına ilişkin görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: insanın fiillerinde irade ve ihtiyarı vardır, insanın bu irade ve ihtiyarı fiili Allah’ın yaratmasına engel değildir. İnsanın fiilindeki irade ve ihtiyarı da Allah’ın yaratması ile olur. Dolayısıyla insan kendisi için yaratılan ihtiyara bağlıdır. Gazâli, insanda ihtiyarın oluşumunu bir örnekle açıklamaktadır. Bu örneğe göre; Allah sağlam bir el ve zevkli yemek yemeğe isteği yaratır. Yemeğin bu isteği teskin edeceğini akla bildirir. Bu yemekte bir zararın olup olmadığını araştırma kabiliyetini insana verir ve zararı olmadığına dair bilgiyi yaratır ve bütün bunlar bir araya toplandığında insanda yeme iradesi meydana gelir. Birbirini nakz eden bu hatıraların kalkmasından ve yemeğe de iştah gelmesinden sonraki iradeye ihtiyar denir. Yukarıdaki sebepler meydana geldikten sonra iradenin meydana gelmesi zorunludur. Allah’ın bu sebepleri yaratmasıyla irade de kesinlik meydana geldikten sonra, sağlam olan el yemeğe doğru uzanır. Zira irade ve kudretin tamamından sonra iş, zorunlu olarak ortaya çıkar ve hareket meydana gelir. Hareket yine

olduğu kanaatindedir. İradenin merkezi olan kalp üzerinde etkin olan güç, insan değil Allah'tır. Her ne kadar insana kısmen bir irade verse de bu iradenin bütün işlevini Allah belirlemektedir. Bu nedenle söz konusu iradenin insanın iradesi olduğunu söylemek mümkün değildir. Gazâli, insana içeriği Allah tarafından belirlenen bir irade vererek insanı fiillerinde muhtar kabul etmekte ve Allah'ın belirlediği şeylerin dışına çıkamayacağını ifade ederek de onun mecbur olduğunu iddia etmektedir. Bu durumda insanın isteyerek bir şey yapması, yapmak zorunda olduğu şeyi istemesinden başka bir şey değildir. Görülüyor ki insanın, ilahi iradenin kendisi için irade ettiği şeyi yapmaktan başka bir yolu yoktur.

Tevekkül bağlamında da Gazâli, canlı, şuurlu ve iradeli varlık olan insanların hareket ve fiillerini oluşturan düzenleyen ve yönlendirenin kendileri değil, Allah olduğuna inanmanın zor olduğuna işaret etmektedir. Çünkü görünürde fiilde bulunan insandır. Oysa ona göre, olay daha geniş bir açıdan ele alındığında insanların fiillerini oluşturanın Allah olduğu görülmektedir.²⁵ Bu konuda da Gazâli, insana irade atfetse de iradenin işlevini Allah'ın irade ve kudretine vererek insanın iradesini işlevsiz ve anlamsız hale getirmektedir.

Gazâli'nin insanın özgür bir iradeye sahip olup olmadığı noktasındaki görüşleri bazı çelişkiler barındırır da bunlar genel olarak şu şekilde değerlendirilebilir. Gazâli, insana irade atfetmektedir ancak bu irade, irade olma vasfına sahip değildir. İnsanın iradesi, irade olarak gerçekleştirilmesi beklenen hiçbir şeyi yerine getirememekte ve insan, iradeli bir varlık olarak iradesini kullanmamaktadır. Gazâli'nin sırf Cebriye'den farklı olabilmek için insana irade atfettiğini ve insana atfettiği bu iradenin içini boşaltarak bunu tamamen Allah'ın iradesine bağladığını söylemek mümkündür.

Allah'ın yaratmasıyla olan kudretin gerçekleşmesi ve iradenin kesinleşmesinden sonra yine Allah'ın kudreti iledir. Yani iktidar da, irade de, hareket de Allah'ın yaratmasıyla. Çünkü kesin irade, istekten ve engellerin olmadığını bildikten sonradır ki, gerek istek gerek bu bilgi Allah'ın yaratmasıyla. Bu yaratılanlar adet-i ilahiyenin gerçekleşme tarzı birbirini takip eden bir düzen üzeredirler. Allah'ın adet ve sünnetinde bir değişiklik olmaz. İnsan birbirini takip eden bu olayların gerçekleştiği yer/mahal olmaktadır. Bütün bunlar Allah'ın ezeli ilminde değişmeyen umumi bir düzen ile en süratli bir şekilde kaza edilmiş Allah'ın hükmüdür. Ezelde kaza edilen bu hükmün bu âlemde ortaya çıkışı, tamamen ona uygun bir şekildedir, onu değiştiremez. Gazâli, İhya Ulumi'd-Din, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul trsz., 4/1, s. 13-14. Gazâli'nin insanın fiillerinde iradesi olduğuna ilişkin olarak verdiği bu örnek sadece yaratmanın Allah'a mahsus olduğunu ifade ediyor gibi görünse de aslında fiilin gerçekleşme süreçlerinin ezelde belirlenen kazaya göre gerçekleşmesi irade özgürlüğünü tamamen yok etmektedir. Dolayısıyla insan için irade özgürlüğünden bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Gazâli, konunun bir diğer yönünü oluşturan Allah'ın iradesi açısından insan özgürlüğünü, Allah'ın kötüyü irade edip etmeyeceği ve Allah'ın iradesinin insan fiilleri bağlamında nasıl değerlendirilmesi gerektiği noktalarından ele almaktadır. Bu bağlamda irade ve meşiet kavramları arasında ayrımın yapılıp yapılmaması belirleyici rol oynamaktadır. Gazâli, irade, meşiet, rıza ve muhabbet arasında ayrım yapmayıp, bu kavramların birbirine yakın anlamlara sahip olduğu kanaatindedir.²⁶

Gazâli'nin görüşünün aksine Mu'tezile kelamcıları Allah'ın iradesi ve meşieti arasında ayrım yapmaktadırlar. Mu'tezili kelamcılar, Allah'ın kötülüğü irade etmeyeceğini ve bu kötülüklerin insana bağlı olduğu kanaatindedirler. İrade bağlamında kötülükle ilişkin Mu'tezili görüşler, Gazâli'nin şiddetle eleştirdiği noktayı oluşturmaktadır.²⁷ O, Mu'tezile kelamcılarının Allah'ın kötülüğü irade etmeyeceği ve bu kötülüklerin insana bağlı olduğuna ilişkin görüşlerini çürütmek için Kur'an ayetlerinden delil getirmektedir²⁸

Gazâli, konuyu ilahi kudreti temel alarak değerlendirdiği için irade ve meşiet arasında ayrım yapmamaktadır. Ona göre, her şey Allah'ın iradesinin konusu olduğu için Allah kötülüğü de diler. Her şey ilahi iradenin konusu olunca bu bağlamda tartışılması gereken asıl problem insanın fiillerini irade etme özgürlüğüne sahip olup olmadığıdır. Gazâli konuya ilişkin görüşlerini Kelam ekolleri arasındaki görüş farklılıklarını temel alarak açıklamaktadır. Ona göre, Allah'ın irade ve takdiri konusundaki görüş farklılıkları ilgili ayetlerin yanlış anlaşılması ve te'vil edilmesinden kaynaklanmaktadır.²⁹

Gazâli'nin ele aldığı ilk görüş, insanın fiillerinin bütünüyle kendi takdir ve yaratması ile gerçekleştirdiğini kabul eden Mu'tezile'nin görüşüdür. O, Mu'tezili kelamcıların insanın kötü fiillerini Allah'ın hem irade ve icad edip sonra da bu fiillerinden dolayı insanı cezalandırmasının zulüm olacağı ve zulmün de Allah'a isnat edilemeyecek bir kusur olduğundan hareketle, insanın fiillerinin Allah'ın takdir ve yaratmasıyla meydana gelmesinin düşünülmemeyece-

26 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s. 24; *Ravzatu't-Talibin fi Umdetü's-Sâlikîn*, Mecmuatü Resâil içinde, Beyrut 2000, s. 108, vd.; *Tehafütü'l Felâsife, Kahire trsz.*, s. 102-103; Gazâli'nin ilahi iradeye ilişkin görüşleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Rabiye Çetin, *Gazâli'de İlahi İlim- İlahi İrade İlişkisi*, A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s.99-172

27 Çetin, *Gazâli'de İlahi İlim – İlahi İrade İlişkisi*, s. 106-107

28 Dehr 30; En'am 125

29 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s.23

ğini belirttiklerini ifade eder.³⁰ Ancak Gazâli, Mutezile'nin Allah'a zulüm isnat etmemek ve insanın kendi fiillerinden sorumlu olmasını anlamlı hale getirme düşüncesinden hareketle ortaya koydukları görüşlerini, Allah'a aciziyet atfı olarak anlamakta ve yorumlamaktadır. Ona göre Allah'ın insanın fiillerine müdahale etmemesi acizliktir ve Allah'ın acizlik ile nitelendirilmesi imkânsızdır.³¹

Gazâli'nin insanın irade özgürlüğü bağlamında görüşlerine yer verdiği diğer ekol Cebriye'dir. O, Cebriye'nin Allah'ın irade ve tasarrufunu sınırlandırma kaygısıyla insanın fiillerinde hiçbir etkisinin olmadığını ve söz konusu fiillerin Allah tarafından irade edildiği görüşünü benimsediğini belirtmektedir. Gazâli, Cebriye'nin insan özgürlüğüne ilişkin görüşünü de Allah'a zulüm atfetmek anlamına geleceği iddiasıyla reddetmektedir.³² Gazâli'nin Cebriye'ye yönelttiği eleştiride üzerinde durulması gereken nokta, Cebriye'ye itiraz ederken Mu'tezile'nin kullandığı argümanı kullanmasıdır. Buna göre Gazâli, Allah'ın kendi yarattığı fiiller dolayısıyla insanı cezalandırmasının zulüm olduğu şeklinde ifade edilen Cebriye'nin iradeye ilişkin görüşüne, Allah'a aczin de zulmünde isnad edilemeyeceğini belirterek karşı çıkmıştır. Bu durumda Gazâli'nin neden Mu'tezileyi eleştirdiği, cevabı aranması gereken önemli bir sorudur.

Gazâli'nin insan fiilleri konusunda Mu'tezileyi eleştirmesinin nedeni, insanın fiillerini kendi iradesi ve kudretiyle gerçekleştirdiği kabulünü benimsemeleridir.³³ Ancak bu noktada da Gazâli'nin insan özgürlüğüne ve bu süreçte iradenin işlevine ilişkin görüşlerinin Cebriye'nin görüşünden farkının ortaya koyulması gerekmektedir.

Gazâli'nin değindiği son görüş, insanın fiillerini yaratma açısından Allah'a, bu fiilleri kazanma noktasından insana ait olduğunu iddia eden Ehl-i Sünnet'in görüşüdür. Kendisinin de benimsediği görüş olan Ehl-i Sünnet'in görüşü, Mu'tezile ve Cebriye arasında orta yoldur.³⁴ Söz konusu görüşün Cebriyeden farkı "kesb" kavramıdır.

İlahi irade bağlamında değinilmesi gereken bir diğer nokta ise Gazâli'nin Allah'ın insan için kötülük dilediğini kabul etmesidir. Dolayısıyla kötülük ile ilgili dileme insanın dilemesinin dışındadır. Bu noktada Gazâli'nin görüşünün Cebriye'den farklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Konuya ilişkin açık-

30 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s. 25;

31 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s.23; *el-İktisâd*, s. 57; *Ravzatu't-Talibin*, s. 108, vd.

32 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s.26; *el-İktisâd*, s. 57; *Ravzatu't-Talibin*, s. 109

33 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, s.25; *el-İktisâd*, s. 57

34 Gazâli, *el-İktisâd*, 58; *Kitabu'l-Erbain*, 25; *Ravzatu't-Talibin*, s. 98

lamaları da bu görüşü destekler niteliktedir. Ona göre, Allah'ın herhangi bir kişi için kötülük dilemesi durumunda, bu insanın yapacağı şey, Allah'ın kendisi için dilediği kötülüğü işlediği için pişman olmak, tövbe etmek ve bu yaptığını telafi etmeye çalışmaktır. Ancak burada çelişki söz konusudur. Çünkü kişi Allah'ın kendisi için irade ettiği bir işi yapmaktan dolayı pişman olmak, tövbe etmek ve bu yaptığı kötülüğü telefi etmek zorunda bırakılmaktadır. O, bu görüşünü Kur'an ayeti ile temellendirmektedir.

“Allah, ey Âdem, bu şeylerin isimlerini onlara bildir! buyurdu. Âdem isimleri onlara bildirince Allah: Size göklerin ve yerin gizli gerçekliğini, açıkladıklarınızın ve gizlediklerinizin tümünü yalnız Ben bilirim dememiş miydiniz?”³⁵

Söz konusu ayet, Allah'ın iradesinden ziyade ilmi bağlamında değerlendirilebilecek bir ayettir. Dolayısıyla konunun Gazâli tarafından ilahi iradede daha çok ilahi ilim bağlamında ele alındığı görülmektedir. Ayrıca ayetin Gazâli'nin atıfta bulunduğu bağlama işaret etmediği de anlaşılmaktadır. İnsanın kudretinin de iradesi gibi bir takım şartları vardır. Bu şartlardan birisi de Allah'ın ilminin bilgisizliğe dönüşmemesidir.³⁶ Bu bağlamda üzerinde durulması gereken konu, her sonradan meydana gelen şey Allah'ın iradesi ile meydana gelmektedir. Bu nedenle de şer, küfür ve günah da sonradan meydana geldiği için, şüphesiz bunlar da Allah'ın iradesiyle yaratılmıştır.³⁷

İnsanın fiillerinde irade sahibi olup olmadığı konusunda Gazâli, fiillerini kendi ihtiyar ve isteği ile yapma noktasında insanı özgür bir varlık olarak kabul ederken, Allah'ın ezeli ilmi ile belirlediği ve ilahi iradesi ile de seçmelerini istediği fiilleri seçmeleri noktasında insanın mecbur olduğu kanaatindedir. Bu görüş kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır. Bu çelişkinin sebebi, insanın irade sahibi olmasının Allah'ın iradesini sınırlayıcı bir unsur olarak kabul edilmesi olsa gerektir.

Kudret Açısından İnsan Özgürlüğü

Kudret açısından insan özgürlüğü, irade konusunda olduğu gibi hem insanın fiilde bulunma kudreti hem de Allah'ın kudret sahibi olması açılarından ele alınmalıdır. Öncelikle Gazâli'nin insana verdiği kudretin anlamı üzerinde durmak gerekmektedir.

35 Bakara 2/33

36 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 56

37 Gazâli, *a.g.e.*, s. 70

Gazâli'ye göre insan, fiillerinde kudret sahibi midir? İnsan fiillerini gerçekleştirebileceği kudrete sahip ise Gazâli bu kudreti nasıl tanımlamaktadır? İnsanın fiillerini kendi kudreti ile gerçekleştiriyor olması Allah'ın kudretini sınırlar mı?

Yukarıda ifade edilen sorulara cevap ararken Gazâli'nin insan özgürlüğüne ilişkin görüşlerini Allah'ın kudret sıfatı bağlamında ele aldığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.³⁸ Bu bağlamda öncelikle onun kudret tanımına değinmek yerinde olacaktır. Gazâli kudreti, failin fiil yapabilmesini sağlayan ve kendisiyle fiilin meydana geldiği sıfat olarak tanımlamaktadır.³⁹ Dolayısıyla kudret fiilin gerçekleşmesindeki temel unsurdur. Gazâli, insana fiillerini gerçekleştirme noktasında kudret atfetmektedir. Ona göre insanın bir aklı olduğu gibi makdura taalluk edecek bir de kudreti vardır. Fakat makdur, bu kudretle meydana gelmemektedir. Gerçekte makdur insanın kudreti ile değil sadece Allah'ın kudreti ile meydana gelmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla Gazâli, gerçek anlamda kudret sahibi varlığın Allah olduğunu belirtmektedir. Ona göre insan, fiillerini gerçekleştirme noktasında kudret sahibi olmadığından insanın fiilleri de Allah'ın kudreti ile gerçekleşmektedir. O halde ilahi kudretin konusunun belirlenmesi gerekmektedir.

Gazâli'ye göre kudret sıfatının konusu bütün makdurat yani mümkün olan bütün varlıklardır.⁴¹ İnsan fiilleri de mümkün varlıklar kapsamına girmesi dolayısıyla Allah'ın kudretinin konusudur. Bu noktada Gazâli'nin hayvanların ve insanların kudretleri konusundaki görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Gazâli de konunun öneminin farkındadır hatta bu konuya ilişkin görüş ayrılıklarının ekolleşmenin temel konularından biri olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Gazâli, Cebriye, Mutezile ve kendisinin de mensubu olduğu Ehl-i Sünnet'in görüşlerini aktarmaktadır. O, insanın kudretini tamamen inkâr etmeleri dolayısıyla, cebri hareket ile ihtiyari hareket arasında yapılması gereken ayrımı inkâr ederek, şer'i tekliflerin imkânsızlığını iddia etmek zorunda kaldıkları iddiasıyla Cebriye'yi eleştirmektedir.⁴² O, Mutezileyi, Allah'ın kudretinin, insanların, hayvanların, meleklerin vs. bütün varlıkların fiillerine taallukunu

38 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 54,55

39 Gazâli, *a.g.e.*, s. 54

40 Gazâli, *a.g.e.*, s. 60-61

41 Gazâli, *a.g.e.*, s. 54,55

42 Gazâli, *a.g.e.*, s. 57

tamamen inkâr etmeleri ve söz konusu bu varlıkların fiillerinin kendi yaratması ile gerçekleştiğini kabul etmeleri sebebiyle eleştirmektedir. Gazâli'nin söz konusu ekole yönelttiği eleştirinin temelini, varlıkların fiillerini gerçekleştirmeleri noktasında Allah'ın yaratmasının ne olumlu ne de olumsuz bir katkıda bulunmadığı kabulünü benimsemeleri oluşturmaktadır.

Gazâli, insanın kendi fiillerini kendisinin yarattığı görüşü ile ilgili olarak Mu'tezile'nin iki büyük hataya düştüğü kanaatindedir. Bunlardan ilki, selefın kabul ettiği Allah'tan başka yaratıcı ve mucid bulunmadığı görüşünü inkâr etmeleri; ikinci hata ise icadı ve yaratmayı, yarattığı şeyin ne olduğunu bilmeyen bir kimsenin kudretine nispet etmeleridir.⁴³

“İbrahim: Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz! Oysaki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı, dedi.”⁴⁴

Ayetten hareketle Gazâli, amelleri yaratanın Allah olduğunu ve Ehl-i Sünnet'in de bu görüşü benimsediğini ifade etmektedir. Gazâli, insanın bilgisini sınırlı ve sonlu bir bilgi olarak tanımlamaktadır.⁴⁵ Gazâli'ye göre insan sınırlı olan bilgisiyyle fiillerin yaratılması konusunda tam bir bilgiye sahip değildir. Dolayısıyla insanın eksik bilgisi ile fiillerini yaratması söz konusu olamaz. Gazâli, sağlam fiili o fiile ilişkin her şeyi bilmeye bağlamaktadır. Bu kabulden hareketle sağlam bir fiilin ancak mutlak varlık olan Allah'ın kudreti ile gerçekleşebileceğini belirtmekte⁴⁶ ve bu nispeti büyük bir hata olarak nitelendirmektedir.⁴⁷

Gazâli, insanın ve diğer varlıkların, fiillerinin kendi kudretleri ile değil Allah'ın takdiri ve kudreti ile gerçekleştiğini birkaç örnekle açıklamaktadır. Bu örneklerden biri küçük bir bebeğin uykudan uyanır uyanmaz, kendi ihtiyarıyla annesinin memesini emmesi veya örümceğin yuvasını, mühendisleri hayrete düşürecek harika bir şekilde örmesi veya arının petek için en ideal şekil olan altıgen şeklinde yuvasını inşa etmesidir. O, bu bağlamda üzerinde durulması gereken asıl sorunun, bu fiilleri gerçekleştiren canlıların, akıl sahibi insanların çoğunun dahi akıllarının ermediği bu incelikleri kendi kendilerine mi bildikleri yoksa yapmak zorunda oldukları bu fiillere Allah tarafından boyun eğdirilip

43 Gazâli, *a.g.e.*, s. 57

44 37 Saffat 96-97

45 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 64; *Kitabu'l-Erbain*, s. 21

46 Gazâli, *el- İktisâd*, s. 64

47 Gazâli, *a.g.e.*, s. 57

eğdirilmedikleri olduğunu belirtmektedir. Gazâlinin bu konuya cevabı, her ne kadar yaptıkları hareketleri bilmeseler de, bu tür şeylerin sadece Allah'ın takdiri ve dilemesiyle meydana geldiği ve söz konusu varlıkların bu hareketlerden kaçma kudretlerinin bulunmadığı şeklindedir.⁴⁸ Ancak burada vurgulanması gereken nokta Gazâli'nin, Allah'ın takdiri, sünnetullah ile insan fiilini birbirine karıştırmaması ve aynı bağlamda ele almasıdır. Ayrıca verilen örneklerde insan bağlamında değerlendirilebilecek tek örnek bebek örneğidir. Ancak bebeğin emme fiili, bilinçli bir şekilde yapılan bir fiil değildir. O, içgüdüsel bir şekilde davranarak ihtiyacını gidermektedir. Gazâli'nin yetişkin bir insanın fiilleri ile ilgili bir örnek vermemesi ilginçtir.

Gazâli, insan fiilleri bağlamında en tutarlı ve doğru olduğuna inandığı ve kendisinin de kabul ettiği Ehl-i Sünnet'in görüşüne değinmektedir. Gazâli'ye göre, bu noktada en doğru görüş, bir fiil üzerinde iki kudretin veya iki kadire bağlı bir makdurun varlığının ispat edilmesidir. Bu şekilde gerçekleşen fiilde hem Allah'ın hem de insanın kudreti bulunacak ve insan kendi kudretinden dolayı yaptığı bu fiilden sorumlu olacaktır. O, bu görüşünü şu şekilde formüle etmektedir:

Her sonradan meydana gelen mümkündür.

İnsanın fiilleri sonradan meydana gelmiştir.

O halde insan fiilleri de mümkündür.

Mümkün olan bir fiile Allah'ın kudreti taalluk etmezse bu fiil imkânsızdır.⁴⁹

Yukarıdaki önermeden hareketle Gazâli, insan fiilinin gerçekleşmesi için hem insanın hem de Allah'ın kudretini gerekli olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bir fiile iki kudretin taalluku mümkündür ve o, bu kanaatini şu şekilde temellendirmektedir. Fiile taalluk eden iki kudret birbirine benzemediği ve fiile taalluk şekilleri de birbirinden ayrı olduğu için, aynı fiile taalluk etmeleri imkânsız değildir. Kulun yaratma kudreti yoktur. Yaratma sadece Allah'a aittir. İnsan sadece fiili elde etme kudretine sahiptir. Allah yaratır kul ise kesb eder, dolayısıyla Allah'ın kulun kesb kudretine müdahalesi yoktur.⁵⁰ İnsanın fiili gerçekleştirme noktasındaki işlevini Gazâli “kesb” kavramını ile ifade etmektedir.⁵¹ Bu görüşünü de Kur'an ayetlerine dayandırmaktadır. Onun bu bağlamda delil olarak kullandığı ayetler şunlardır:

48 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 57, 58; *Maksadu'l-Esna fi Şerhi Esmâu'l-Hüsna*, Lübnan trsz., s. 116

49 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 58

50 Gazâli, *Ravzatu't-Talibin*, s. 95

51 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 60; *Ravzatu't-Talibin*, s. 95-96

“Savaşta onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü; attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Ve bunu, müminleri güzel bir imtihanla denemek için yaptı.”⁵² “Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın; onları rezil etsin; sizi onlara galip kılsın ve mümin toplumun kalplerini ferahlıtsın....”⁵³

Bu ayetlerden hareketle Gazâli, Allah’ın Hâlık, insanın kâsib olduğuna dair görüşünü delillendirmektedir.⁵⁴

Bu noktada “kesb” kavramının tam anlamıyla fiili gerçekleştirme kudreti ile eşdeğer olup olmadığı, cevabı aranması gereken asıl sorudur. Gazâli, güç yetirilen nesnenin kula nispetine “kesb” adını vermektedir.⁵⁵ Gazâli’nin insanın fiillerini kesb etmesi ile ilgili görüşlerinin tam olarak anlaşılabilmesi, onun fiil anlayışının ortaya konulması ile mümkün olacaktır. Ona göre, fiilin iki boyutu vardır. Bunlardan ilki fiilin yaratma olarak Allah’a ait olma, ikincisi ise insana sorumluluk atfetmenin temeli olan “kesb” boyutudur. Ancak bu bağlamda üzerinde durulması gereken öncelikli konu, söz konusu sınıflamayla insanın özgürlüğünün ve sorumluluğunun yeterince açıklanıp açıklanamadığıdır. Ehl-i Sünnet kelamcılarında olduğu gibi Gazâli de insanın kendi fiilinin yaratıcısı olmasını Allah’ın yaratıcılığını sınırlayan bir unsur olarak kabul etmektedir. Bu düşüncenin temel nedeni yaratma kavramına yüklenen anlamdır. Bu anlama göre yaratma yoktan var etmedir.⁵⁶ Dolayısıyla bu konuda Allah’a eş bir varlık düşünülemez.⁵⁷

Gazâli, konuyu Allah’ın irade ve kudreti açısından değerlendirdiği için mutlak tevhid ve tenzih tavrını koruyarak insana kendi fiilini irade etme ve gerçekleştirme kudreti vermeyerek adeta cebir düşüncesinden hiç de farkı olmayan görüşleri benimsemektedir. Bu durumda o, ortaya çıkacak olan insanın sorumluluğu problemi karşısında da konuya insan açısından bakma ve bu sorumluluğu temellendirme zorunluluğunu hissetmektedir. Gazâli her ne kadar ihtiyari ve cebri hareketi birbirinden ayırsa da bu iki hareket tarzı arasında iki yönden benzerlik bulunduğu işaret ederek her iki hareketin de hâdis ve müm-

52 8 Enfal 17

53 9 Tevbe 14

54 Gazâli, *Kavaidu'l-Akaid*, s.193-198

55 Gazâli, *el-İktisâd*, s.60

56 Eş’ari, *Kitabu'l-Lum‘a*, 55-56; İmam Haremeyn el- Cüveyni, *Kitabu'l- İrşad ila Kavat‘ı'l- Edille fi Usuli'l- İtikâd*, Mısır 1950 , 217, vd.;Gazâli, *el-İktisâd*, s. 59

57 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 59-60; *Kitabu'l-Erbain*, s. 33; *Tehâfüt*, s. 110

kün olduğunu, dolayısıyla Allah'ın kudretinin birine taalluk edip diğerine taalluk etmemesinin düşünülemediğini belirtmektedir.⁵⁸

Gazâli, kesb teorisinin insanın fiillerini açıklama noktasında en iyi düşünce tarzı olduğunu belirtmekte ve bu düşüncenin haklılığını şu şekilde savunmaktadır: Yaratma ikinci sebebin ortaya çıkmasıdır. Örneğin hareket, insana ait bir nitelik olduğu gibi Allah'ın da yaratmasıdır. Ancak bu hareketin insanın kudretine de nispeti vardır ve bu nispet bakımından o hareket kesb olarak adlandırılmaktadır.⁵⁹

Gazâli, insan fiili bağlamında iki kudretin çelişmesi durumunda hangi kudretin iş göreceğine ilişkin bir faraziyenin doğru olmadığını ifade eder. Allah'ın kudretinin daha kuvvetli olması onun kudretinin başka bir kudrete tercih edileceği şeklinde anlaşılmalıdır. Burada Allah'ın kudretinin kuvvetliliği ile kastedilen Allah'ın yaratmadaki mutlak kuvvetidir. Dolayısıyla bu yaratma kuvvetliliği herhangi bir hareketin tercih sebebi değildir. Söz konusu harekette, bu iki kudretin payı sadece kudretlerden biri ile yaratılmış olmasıdır.⁶⁰ Dolayısıyla yaratmada tek olan kudret Allah'ın kudretidir. İki kudretin tek fiile taalluku noktasında insanın her hangi bir müdahalesinden bahsetmek mümkün değildir.

Gazâli'nin konuyu ele alırken temel hareket noktası, Allah'ı tek yaratıcı olarak kabul etmesidir. Dolayısıyla insanın fiilleri bağlamında kesbi hazırlayan bütün unsurlar gibi bizzat kesbin kendisi de Allah tarafından yaratılmaktadır. Dolayısıyla kesb, insanın sorumluluğunu açıklamaya yönelik olarak oluşturulan, ancak insan sorumluluğunu temellendirmekten ziyade insanı, fiillerini gerçekleştirilmeye mecbur etmenin formülü olarak ortaya çıkmaktadır.⁶¹

Kudretin elverişli bir durumda bulunmasının, makdurun kudretle meydana gelmesini beklemekten başka bir anlamı yoktur. Bu bekleyişin, hemen taalluk etmesi gerekmez. Örneğin; sizin bir aklınız olduğu gibi, makdura taalluk eden bir kudretiniz de vardır. Fakat makdur bu kudretle meydana gelmemektedir. Yine bizim de, bir aklımız olduğu gibi, bir kudretimiz de vardır. Fakat makdur bu kudretle meydana gelmemektedir. Gerçekte ise, makdur, bu kudretle değil, sadece Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir. Dolayısıyla Gazâli'nin bu konuda temel hareket noktası makdurun sadece Allah'ın kudretiyle meydana geldiği görüşüdür.⁶²

58 Gazâli, *el-İktisâd*, s.59

59 Gazâli, *a.g.e.*, s. 60

60 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 59

61 Fahreddin er-Razi, *el-Muhassal*, Kahire 1991, s. 470

62 Gazâli, *el-İktisâd*, s. 122

Gazâli, insanın kudret sahibi olduğunu ancak bu kudretle fiil meydana getiremediğini belirtmektedir. Yani insanın yaratma kudreti yoktur. Çünkü insan için takdir edilmiş olanları da, hakkında takdir edilmiş şeylerin var olma sebeplerini de yaratan Allah'tır. Bu durumda insanın fiillerini insan vasıtası ile Allah yaratmaktadır. Ona göre bu konu çok derin bir konudur⁶³ ve muhtemeldir ki çok derin bir konu olması dolayısıyla birçok çelişkiyi içinde barındırmaktadır.

Sonuç olarak Gazâli'ye göre, canlı ve cansız varlıkların zatında meydana gelen gerek cevher gerek araz bütün sonradan olma varlıklar Allah'ın kudreti ile meydana gelmektedir. Bütün bunların icadı ve yoktan var edilmesi Allah'ın kudreti ve yaratmasıylaadır. Gazâli'ye göre, insan fiillerinin gerçek failinin Allah olduğu açıktır. İnsan kendi fiillerinde sadece görünürde fail olabilmektedir. Bu noktada insanın kendi fiilleri ile ilişkisini Gazâli, insanın bu fiillere mahal olması ile açıklamaktadır.⁶⁴

SONUÇ

Gazâli, insan özgürlüğü konusuna ilişkin görüşlerini üç temel kabulden hareketle temellendirmektedir. Bunlardan ilki, mümkün olan her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Gazâli Allah'ın sıfatlarının mutlaklığı kabulünden hareketle insan iradesini ilahi iradenin sınırları içinde değerlendirmektedir. Ona göre, bütün sonradan var olanlar Allah'ın fiilidir ve O'nun iradesi ve yaratmasıyla meydana gelmiştir. Dolayısıyla insanların bütün fiillerini de yaratan Allah'tır.

İkincisi, insan fiillerinin yaratıcısı olsaydı yaptığı her şeyi ayrıntılı bir şekilde bilmesi gerekirdi ki bu mümkün değildir. Kudret ve ihtiyarla icad edilen her şeyin temel özelliği, yapılanların ayrıntılı bir şekilde bilinmesidir. Son olarak da insanın fiillerini açıklamanın en önemli yolunun kesb teorisi olduğu yani bir fiile iki kudretin ilişmesi yoluyla fiilin gerçekleştiğinin kabulüdür.

Gazâli insan özgürlüğü konusunu, insan açısından değil de Allah açısından ele almaktadır. Dolayısıyla konu, fiilin gerçekleşme sürecinde Allah'ın sıfatları üzerinden değerlendirilmektedir. Bu noktada Gazâli konuyu Allah'ın irade, kudret ve ilim sıfatları bağlamında ele almakta ve insanın kendi fiillerini gerçekleştirme noktasında ne özgür iradesinin ne de gücünün bulunduğunu kabul

63 Gazâli, *Maksadu'l-Esna*, s. 178

64 Gazâli, *Kitabu'l-Erbain*, 238-239

etmektedir. Gazâli insanın ihtiyari fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını ve bu fiillerin yaratılmasında insanın kudretinin hiçbir etkisinin olmasının mümkün olmadığını kabul etmektedir. Kulun fiilini yaratan Allah'tır, insan ise yaratmanın mahalli yani kazanıcısıdır. Gazâli, insan özgürlüğünü ilahi irade ve kudrete feda etmektedir. O, insanın kendi fiilini gerçekleştirebileceği irade ve kudrete sahip olmasının, Allah'ın mutlak irade ve kudretini sınırladığı kanaatindedir.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbar, Şerhu Usuli'l-Hamse, 1988,
-, el-Münye ve'l Emel, Kahire, trsz.
- Cüveyni, İmam Haremeyn, Kitabu'l- İrşad ila Kavat'ı'l- Edille fi Usuli'l- 'İtikâd, Mısır 1950
- Çetin, Rabiye, Gazali'de İlahi İlim- İlahi İrade İlişkisi, A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010
- Eş'ari, Ebu'l Hasan, Kitabu'l Lum'a fi'r Reddi ala Ehli'z Zeyği ve'l Bid 'i, Kahire 1955
-, el-İbane an Usuli'd-Diyane, Kahire 1977
- Gazali, Ebu Hamid, el- İktisâd fi'l-İ'tikâd, Beyrut 1983
-, Kitabu'l-Erbain fi Usuli'd-Din, Beyrut 2003
-, Madnun Bihi Ala Gayri Ehlihi, Mecmuatü Rasail içinde, Beyrut 2000
-, Ravzatu't-Talibin fi Umdetü's-Sâlikîn, Mecmuatü Resâil içinde, Beyrut 2000
-, Maksadu'l-Esna fi Şerhi Esmau'l- Hüsna., Lübnan trsz.
-, Tehafütü'l Felâsife, Kahire trsz.
-, Kavaidu'l- Akaid, Beyrut 1985
-, İhya-ı Ulumi'd-Din, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul trsz.
- Güriz, Adnan, "İrade Hürriyeti (1)", A.Ü.H.F.D., C. XXII-XX-III, 1965-1966, Sayı. 1-4 Ankara 1967
- Matüridi, Ebu Mansur, Kitabu't-Tevhid, Ankara 2005.
- Öner, Necati, İnsan Hürriyeti, İstanbul 1982
- Razi, Fahreddin, el-Muhassal, Kahire 1991
- Sabri, Mustafa, İnsan ve Kader, çev. İsa Doğan, İstanbul 1989
- Şchristani, Abdülkerim, el-Milel ve'n Nihal, Beyrut 1996.
- Watt, M. W., Free Will and Predestination in Early Islam, London 1948